

INSON INTELLEKTUAL VA MA'NAVIY KAMOLOTI BOSQICHLARI

*TATU Farg'ona filiali "Axborot ta'lim texnologiyalari"
Kafedrasi dotsenti Qodirov Xasanboy Oribjonovich
TATU Farg'ona filiali talabasi
Nurmuxammedov Ma'rufjon Najimidin o'g'li*

Dunyoqarash kishilarning yoshi, hayot tajribasi, intellektual salohiyati, mafkurasi va shu kabilar bilan bog'liq ravishda rivojlanib, takomillashib boradi.

Bular orqali, shaxsni intellektual salohiyatli, siyosiy ongli qilib tarbiyalash imkoniyati yaratilib, uning yordamida erkin mustaqil fikrlaydigan, o'zligini anglay oladigan, ya'ni har xil zararli oqimlarga qo'shib ketavermaydigan bo'lajak kadrlarni tayyorlashga mustahkam asos bo'ladi.

Talabalar ilmiy dunyoqarashini kengaytirish va ularning ma'naviyatini yuksaltirishni, samarali amalga oshirish uchun, shaxs intellektual kamolotini quyidagi ketma-ketlikda ifodalashni lozim topdik: aqlli odam, ilmi-bilimli kishi; g'oyali inson; ma'rifatli va ma'naviyatli shaxs; madaniyatli shaxs; olim; alloma; dono;

1. Aqlli odam.

Ma'lumki, insonlar ikki nuqta orasidagi eng qisqa masofani to'g'ri chiziq orqali aniqlaydilar. Bu tushuncha kishilar faoliyatida biror bir maqsadga erishishga yaxshilik, to'g'rilik va to'g'ri yo'l bilan tez va oson borishlikka mos holatdir.

Aqlli odam o'rgangan bilimlari natijasida hayotda nima qilish kerakligini biladi. Dono esa nima qilmaslik kerakligini ham biladi. Aqlli odam shunday odamki, u qiyin vaziyatdan osongina beshikast chiqib ketadi, dono esa bu qiyin vaziyatga aslo tushmaydi.

Aqli raso odam ana shunday donolik va donishmandlikka intilib yashamog'i lozim. Oqillar ilmdan, hikmatli, ibratli so'zlardan fikr, ibrat olsalar, axmoqlar esa so'zdan emas, kulfatdan va baxtsizlikdan saboq oladilar.

Bilimlarni egallagan odamlar ana shu bilimlarini boshqalarga o'rgatishlaridan tashqari o'zlari ham hayotda uni qo'llay bilishlari, ulardan unumli foydalanishlari, kerakli nazariyani amaliyotga bog'lashni uddalashlari va hayot mashaqqatlarini osonlashtirishlari lozim. Etuk inson nafaqat boshqalarni, balki o'zini ham tarbiyalamog'i kerak.

Demak, odamdagi aqllilik, uning donolik va donishmandlik fazilatlarini asoslaridan birini ham tashkil etish mumkin ekan, shuningdek, ular yetuklik darajasiga ham erishishi mumkin bo'lib, bunday odamlar o'zlarini ham tarbiyalab bora olar ekan.

Aql "al-fa'ol" to'g'risida yaqin va o'rta Sharq mamlakatlarining faylasuf olimlari, shoirlari Farobiy, ibn Bajja, ibn Rushd, Abu Ali ibn Sino, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy va boshqalar o'z asarlaridagi qarashlarida, ta'limotlarida olamning

vujudga kelishida (olamiy aql shaklida) birinchi sabab Allohdan kelib chiqadi, deb tushuntirish berib o'tishgan. Bu olamiy aql, ya'ni insondagi shaxsiy aqlning yuzaga kelishi va rivojiga ta'sir etadi. Har bir inson aqli, o'z navbatida olamiy aql bilan birlashishiga intiladi. Insonning shaxsiy aqli olamni borgan sari chuqurroq bilib borish jarayonida asosan uch bosqichni bosib o'tishi ta'kidlangan.

Ong mutlaq bilimlar, ya'ni olamning boshlang'ich asosi haqidagi bilimlarni o'zlashtirgandan so'ng, olamiy aqlga birlashadi, uni boyitadi. Dunyoviy bilim bilan boyigan olamiy aql insoniyat tamadduniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Olamiy aql bilan inson shaxsiy aqlining munosabati haqidagi ta'limot jamiyat ma'naviyati va madaniyatini uzluksiz boyitib borishi, inson aql-idrokining ilm-ma'rifatga qo'shgan hissasi bilan manguликка erishishda har kimning o'z sohasidagi ilmiy va ijodiy merosini kelgusi avlodlarga qoldirish uchun intilishi zarurligi haqidagi fikrlarni ifodalaydi.

Dunyoda odam bolasiga har tomonidan ato etilgan aql, oliy ne'matdir. Aql, moddiy va ma'naviy olamni bog'lovshi kishi kamoloti asosidir. Shu sababli ham uning yordamida ma'naviy haqiqatlar bilan insoniyat jamiyatining buyuk ruhiy tabaqalarini paydo qilib, dunyoviy ishlarda tartib-intizomni yaratishga erishiladi va aksariyat hollarda u ijro etiladi.

Aql bordirki, o'zi ko'rinmaydi, ammo barsha narsa va hodisalarni ko'ra oladi, bir zumda dunyoni sayr qila oladi, shuningdek, samoviy jismlarning harakati holatlarini aniqlash hamda ularning o'zaro aloqadorligiga bo'lgan qonuniyatlarni kashf qilishda ham iste'dodini ishga soladi.

Demak, aqlli odam buyuk yaratishga, olamni obod qilishga, kishilarning mushkulini oson qilishga, jamiyat va davlat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shishga, odamlar o'rtasidagi insonparvarlikni yuksaltirishga xizmat qilib, o'zini ham inson kamolati bosqichlariga erishishda surinmay, to'qnashmay borishini ham ta'minlay oladi va ular bugungi yoshlarimiz tarbiyasida ibrat-namuna bo'la oladi.

2. Ilmli – bilimli kishi.

Ilm – insonning o'qish, o'rganish va shaxsiy hayotidagi tajribalar, kuzatishlar natijasida shakllangan bilim va malakalar majmui. Inson kamolatidagi ilm egallash qobiliyati, uning ulkan fazilatlaridan biri hisoblanadi. Chunki, inson bilim bilan shon-sharafga erishadi – Shuhrat qozonadi.

Ilm – inson kamolatida ilm egallash asosiy fazilatlardan biri bo'lib hisoblanadi. Chunki, kishi u bilan o'zligini anglaydi, davlat, jamiyat, jamoa va oilasidagi o'rnini topadi, shuningdek shon-sharafga erishadi.

Qur'oni Karimda ilmlilik bilan ilmsizlik o'rtasidagi nisbat ko'rsatilgan. Yana bir oyatda “Allohdan faqat ilmli kishilargina qo'rqadilar”, deyilgan. Hadisi sharifda esa quyidagi fikrni o'qishimiz mumkin:

Ilmli kishi ma'naviy boylikka ega bo'ladi va har qanday holatda ham hodisa va jarayonlarga (narsa va buyumlarga) nisbatan, eng asosiysi inson va uning taqdiriga nisbatan ongli munosabatda bo'ladi, aks holda kishi ilmsiz bo'ladi va u odam ma'naviy qashshoqdir. Ma'naviy qashshoq odamdan yaxshilikni kutish qiyin, ulardan faqat ta'magirlik va hattoki bosqinchilikni kutish mumkin.

Bilimli odam hayotda kamroq qoqiladi. Ilm olishdan maqsad aqlni charxlashdir. Aqlni charxlash esa dunyoqarashni kengaytirishdir va ana shu aql yordamida chin haqiqatni, hayotni hamda uning kurash qonunlarini bilishdir.

3. Ma'rifatli odam.

Ma'rifat – (Arab. “arafa”, bilmoq) – tarbiyaviy, iqtisodiy, siyosiy, falsafiy, diniy g'oyalar majmui asosida kishilarning ongi va bilimni madaniyatini o'stirishga qaratilgan faoliyat.

Ma'rifat odamlarga bilim berish, ko'nikma va malakalar hosil qildirishdir. Har qanday odam o'z ma'rifatini bilimiga qarab yuqori darajaga ko'tarishi va nurli kelajagini oldindan ko'ra olishi mumkin. Ma'rifatli insonlar esa ma'rifatli xalqni tashkil etadi.

Ma'rifatli xalqni esa boshqa salbiy kuchlar engay olmaydi, ya'ni ma'rifatli xalqni yo'ldan ozdirib ham, boshqa yo'lga solib ham bo'lmaydi. Chunki, ma'rifatli xalq o'z hayot yo'lini aql–idrok bilan belgilab oladi va kelajakni oldindan ko'ra oladi. Demak, ma'rifatli odamlargina ma'naviyatli, ma'rifatli jamiyat asosini tashkil etar ekan.

4. Ma'naviyatli odam.

Ma'naviyatli odam nihoyatda ko'p qirrali va sarmazmun hayot egasi bo'lmog'i lozim. Bunda insonning ma'noli hayoti bilan bog'liq ko'pdan–ko'p bilim va tasavvurlar e'tiborga olinmog'i lozim, chunki, “vijdon”, “imon”, “axloq”, “e'tiqod”, “Iroda”, “dunyoqarash”, “tafakkur” kabi tushunchalarning barchasi insonning ma'noli faoliyatini ifoda etadi.

Ma'naviyat jamiyatning ma'naviy boyliklarida o'z ifodasini topadi. U inqilobiy to'ntarilish, o'zgarishlar shaklida emas, balki asta–sekin to'planib, uyg'unlashib borish va vorislik asosida rivojlanadi.

Ma'naviyat – kishilarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlari va tushunchalari majmui. Ma'naviyat mafkura, tafakkur tushunchalariga yaqin va ular bir–birlarini taqozo etadilar.

Ma'naviyat ongi, aqliy qobiliyatini, ruhiy kechinmalarini yaxshilikka, ezgu niyatlarga to'la qalbini ifodalovchi ko'p qirrali tushuncha. Vatanparvarlik, xalqparvarlik, mehnatsevarlik, milliy tuyg'u va g'urur, o'z oilasi va nasl–nasabi bilan faxrlanish, or–nomus va shu kabilar ma'naviyatning teran jihatlaridir.

Odamning ma'naviy qiyofasini uning tashqi ko'rinishi, hatti–harakati, xulq – atvori, muloqat madaniyatlaridan anglash mumkin.

5. Madaniyatli odam.

Madaniyat nurni e'zozlash orqali erishiladigan maqom. Madaniyat insonni sevishni o'rgatadi. Madaniyat muattarlikdir, ya'ni hayot va go'zallik uyg'unligidir. Madaniyat kishining nur quroli bo'lib, kishining ma'naviy qalbidan iborat. Madaniyatning tarkib topishini quyidagi holatlarda uchratish mumkin:

Insonlarning tabiatga bo'lgan ongli munosabat (tevarak-atrofni ekologik jihatdan toza saqlashga erishish)da bo'lish va insonning o'zini-o'zi tarbiyalash (ta'lim-tarbiya olish, oiladan, mahalladagi ulug' kishilardan ibrat-namuna olish) hamda o'zining boshqalarga o'rnak bo'ladigan xislatlari majmui asosida tarkib topadi.

Madaniyat o'tmishga, bugunga va kelajakka asoslanib shakllanadi, ya'ni o'tmishdan bizga meros bo'lib kelayotgan milliy-ma'naviy qadriyatlar ulug'lanib, ulardan ibrat-namuna olinadi va bugungi kun fan-madaniyat yutuqlari bilan ular boyitiladi hamda uzoq muddatni ko'zlab tayyorlangan hujjatlar ("ta'lim to'g'risida"gi qonun, "kadrlar tayyorlash milliy dasturi", taraqqiyotning o'zbek modeli va h.k.) asosida madaniyatni yuksaltirish rejalashtiriladi. Chunki xalq madaniyatida avlodlar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar jamlangan. Ularni bilmay turib, o'zlashtirmasdan kishi madaniyatli bo'lishi qiyin.

Shuning bilan birga madaniyatli odam rostgo'y, Odil, aqlli, o'z kasbining mohir ustasi, ma'rifatli bo'lmog'i lozim, chunki madaniyat rivojida professional ijodkorlar, san'atkorlar, o'qituvchilar va murabbiylar ham katta o'rin tutadilar.

6. Olim.

Olim – dunyoni yaratgan haqni, uning sirini, umumiy dunyoni aql bilan bilish yo'lida kamolatga etgan kishilar.

Orif – ko'ngil, ya'ni ruh bilan bilib yuksaklikka ko'tarilgan kishilar.

Fozil (arabcha so'z) – fan asoslarini yaxshi egallab olgan kishi, olim.

7. Alloma.

Allolma – Arabcha so'z bo'lib, O'rta Osiyo xalqlarida ilm-fanning bir yoki bir necha sohasini mukammal egallagan kishi, bilimdon shaxs. Demak, alloma qomusiy ilm sohibi bo'ladi, uning tevarak-atrofdagi olamga munosabati va unda o'zining tutgan o'rni asosidagi falsafiy, siyosiy, ilmiy, diniy, aqliy va estetik qarashlari mujassamlashgan (uyg'unlashgan) bo'ladi.

Allomalar komillik sari intiladi. Ular ayni vaqtda mutafakkirlik fazilatlarini sohibi hamdir. Ularda ma'naviyat kuchli bo'ladi, ya'ni ilmsevar, pokiza, imonli, Haqqa intiluvchi, bardoshli va samimiylik fazilatlarini yuksak bo'ladi. Alloma – ilm-ma'rifatda etuk shaxsdir.

8. Dono (fors-tojikcha so'z) – aql-zakovatli, donishmand, oqil; aql-zakovat bilan aytilgan, qilingan aql-zakovatdan dalolat beradigan, dono. Inson hayotini badiiy timsollar vositasida bozor yoxud Olimpiya o'yiniga qiyoslash mumkin. Bozordagi sotuvchiyu, xaridor foydani o'yilasa, o'yin ishtirokchisi faqat shon-shuhratni, mashhur

bo'lishni ko'zlaydilar. Odamlarning aksariyati umrini boylik va Shuhrat orttirish bilan o'tkazgan bir paytda, shunday toifa insonlar ham borki, ular bozor va o'yingohni chetdan turib kuzatadi, hayotini tabiat sir–sinoatlarini idrok etish, haqiqatni izlashga bag'ishlaydi. Bu toifa kishilar sofistlarga (safsatabozlarga) o'xshab donishmandlikni da'vo qilmaydi, ular o'zini faqat donishmandlikka intiluvchi–faylasuf deb biladi. Zero, donishmandlik – parvardigorgagina xos hislat, inson esa unga intilishi mumkin xolos.

Bugungi kun yoshlari, talabalari ertangi kunda jamiyatning faol a'zosi, boshqaruv tizimining etakchisi bo'lib faoliyat yuritadi. Shuni hisobga olgan holda, inson intellektual va ma'naviy kamoloti bosqichlari haqida etarli tasavvurga ega bo'lmasdan turib, ularni bu darajalar sari yetaklash mumkin emas.